

Rereading of commentators' views about the speaker and the subjective pronoun of the verse “ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ...”

Hamid Naderi Qahfarokhi¹

1. Assistant professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Human Sciences, Shahrekord University, Shahrekord, Iran. E-mail: hamid.naderi@sku.ac.ir

Article info.	Abstract
<p>Article type: Research article</p> <p>Article history: Received 10 June, 2023 Received in revised form 01 October, 2023 Accepted 08 October, 2023 Published online 22 September, 2024</p> <p>Keywords: Verse 52 of the Chapter 'Joseph', Minister of Egypt, Betrayal of the minister's wife, Treason to the government, Speaker of verse 52 of the Chapter 'Joseph'.</p>	<p>According to some commentators, the speaker of the verse “This is that he might know that I have not been unfaithful to him in secret...” is Joseph (pbuh), and the referent of the subjective pronoun is the Minister of Egypt, but some others say that the speaker is the Minister's wife and the referent of the subjective pronoun is Joseph (pbuh) or her husband. The accurate understanding of the verses of the Holy Quran, the correct narration of the story of Joseph (pbuh) in the Quran, and the like necessitates the careful examination of the corresponding verses. The analytical-critical review of the two mentioned attitudes about the target verse shows that both attitudes have serious weaknesses such as not matching the appearance of the verse and the lack of benefit in announcing this sentence from the speaker. At the same time, by considering the general atmosphere of the story, introducing Joseph (pbuh) as the speaker, and attributing the subjective pronoun to the king, one can interpret the verse as follows: "That [meeting] was so that [the king] would know that I did not betray him [in government matters] [for which I have been imprisoned]". This interpretation proves many points such as the innocence of Joseph (pbuh) regarding anti-government crimes, the power of the Lord to defend His servants, the chastity of Joseph, and the attempt to propose undertaking the Treasury.</p>

Cite this article: Naderi Qahfarokhi, H. (2024). Rereading of commentators' views about the speaker and the subjective pronoun of the verse “ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ...”. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 14(2), 63-82.

[http://doi.org/ 10.30512/kq.2023.20196.3688](http://doi.org/10.30512/kq.2023.20196.3688).

© The author(s)

Publisher: Meybod University

[http://doi.org/ 10.30512/kq.2023.20196.3688](http://doi.org/10.30512/kq.2023.20196.3688).

Extended Abstract

Introduction

As verses 52 and 53 of the Chapter Joseph state, "This is that he might know that I have not been unfaithful to him in secret and that Allah does not guide the device of the unfaithful...". Two events have been mentioned before these verses. The first is Joseph's proposal to the king to investigate the women who cut their hands. The second is the confession of the minister's wife to the chastity of Joseph (pbuh) during the interrogation of the women. Accordingly, there is no consensus among the commentators in determining the speaker of verses 52 and 53 and the subjective pronoun in the verse "This is that he might know ...". Some commentators introduce Joseph as the speaker of the verse and the minister of Egypt as the subjective pronoun reference. Thus, the interpretation of the verse would be "Proposal to hold a meeting to ask the women questions so that the minister of Egypt would know that I did not betray him in his absence". In contrast, some other commentators consider the speaker to be the minister's wife and the subjective pronoun reference to be Joseph (pbuh) or the minister. Based on this view, the interpretation of the verse would be "This confession of mine is so that Joseph or my husband may know that I did not betray him in his absence". The correct depiction of the story of Joseph (pbuh) in the Qur'an, correct attribution of sentences to divine prophets, and precise understanding of the verses of the Holy Qur'an necessitate the careful examination of these two views.

Methodology

An analytical-critical study of the two mentioned views based on different interpretations and numerous articles shows that both of them suffer from two serious weaknesses including a) the uselessness of saying the sentence "This is that he might know that..." by Joseph (pbuh) or the minister's wife addressing her husband and b) their inconsistency with the content and appearance of the verses of the Chapter Joseph.

Discussion

A review of the evidence in the Chapter Joseph clearly proves several points as explained below.

A: The purpose of saying the sentence "That he may know that I did not betray him..." cannot be to inform the minister of Egypt or the king that his wife was not sexually unfaithful or that Joseph was faithful; because, firstly, the minister was fully aware of these matters. Secondly, despite the prevalence of illicit relationships between married women in the court, informing him or the king would have been useless. On the other hand, due to the convening of the women's interrogation session by the king, the possibility of concealing the truth for the minister's wife was lost. This is because when many women are asked about an issue, it is very unlikely that all of them will be able to hide the real story. Therefore, considering these two points, it is not possible to attribute the mentioned verse to her.

B: Based on the context of the story, the majority of commentators have considered the instance of betrayal in the paragraph "This is that he might know that..." as sexual betrayal, but, because this instance cannot be upheld, it can be interpreted as treason in government affairs according to other evidence.

C: When interpreting the king's dream, Joseph was imprisoned in a place where those accused of crimes against the sovereignty were also held. Therefore, it is likely that, before the women's

interrogation, the king viewed him as a suspect in political crimes. Accordingly, by attributing the discussed verse to Joseph and the subjective pronoun to the king, firstly, he gave information to the king that he was unaware of. Secondly, this informing had benefits such as establishing a basis for accepting governmental positions for Joseph (pbuh).

D: In verse 50 of the Chapter Joseph, he proposes a session to investigate the matter of the women. Verse 51 narrates the king's convening of this session and the minister's wife admission of Joseph's chastity. Subsequently, in verse 52, there is the statement "this is that he might know that I have not been unfaithful to him in secret". A major challenge in attributing this sentence to Joseph is the apparent discontinuity caused by the intervening verse 51, but this challenge may be overcome through several considerations. The first is the impossibility of attributing this statement to the minister's wife. The second is the possibility of adhering to the surface structure of the Holy Qur'an by citing the expressive style of Omission and Supposition. The third is the existence of numerous pieces of evidence for the attribution of this statement to Joseph, despite the aforementioned discontinuity.

E: Like other people, prophets have desires constantly driving them to evil, but they control it by piety.

Conclusion

The interpretation that attributes the statement "This is so that he might know..." to either the minister's wife or Joseph (with the pronoun referring to the minister) is demonstrably flawed. Compared to the interpretation where Joseph (pbuh) is considered the speaker and the pronoun refers to the minister, this view is untenable. This study posits an alternative interpretation, supported by substantive evidence, wherein Joseph is identified as the speaker, and the pronoun refers to the king. Under this reading, the verse is understood as "That [proposal to convene a meeting] was so that the king would know that I had not betrayed him secretly [in government affairs] [for which I would be imprisoned; rather, my imprisonment was the result of a feminine sedition]".

This interpretation, aside from lacking the shortcomings of the two perspectives discussed in this field, has notable and positive aspects. The most important of these aspects are a) affirmation of Joseph's innocence regarding anti-government activities, (2) demonstration of the power of God in protecting His servants, (3) proving of Joseph's chastity, and (4) "establishment of a basis for the submission of a proposal regarding the candidacy for the position of treasurer".

بازخوانی دیدگاه مفسران پیرامون گوینده و ضمیر فاعلی آیه «ذَلِكْ لِيَعْلَمَ اَنْي لَمْ اُخْنَهُ...»

حمید نادری قهفرخی

استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران. رایانامه: Hamid.naderi@sku.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۲۰</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۰۹</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۱۶</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>آیه ۵۲ سوره یوسف، خیانت به حکومت، خیانت همسر عزیز، عزیز مصر، گوینده آیه ۵۲ سوره یوسف.</p>	<p>هدف: در آیه ۵۲ سوره یوسف آمده است: ﴿ذَلِكْ لِيَعْلَمَ اَنْي لَمْ اُخْنَهُ بِالْغَيْبِ وَ اَنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخٰنِثِيْنَ *...﴾. بین مفسران در تعیین گوینده این آیه و ضمیر فاعلی «لیعلم» اتفاق نظر وجود ندارد. برخی گوینده آیه را یوسف (ع) و مرجع ضمیر فاعلی آن را عزیز مصر معرفی می‌کنند. در مقابل عده‌ای دیگر، گوینده آن را همسر عزیز و مرجع ضمیر فاعلی آن را یوسف (ع) یا عزیز مصر می‌دانند. فهم دقیق آیات قرآن کریم ضرورت بررسی این دو دیدگاه را اثبات می‌کند. این پژوهش به تبیین گوینده این آیه و ضمیر فاعلی در فعل «لیعلم» می‌پردازد.</p> <p>روش پژوهش: این پژوهش به روش تحلیلی - انتقادی انجام شده است. بررسی دو دیدگاه مورد اشاره بر اساس تفاسیر مختلف و مقالات متعدد نشان می‌دهد هر دوی آنها دچار دو ضعف جدی هستند.</p> <p>یافته‌ها: بررسی شواهد موجود در سوره یوسف چند نکته را به خوبی اثبات می‌کند:</p> <p>الف: هدف از گفتن جمله (ذَلِكْ لِيَعْلَمَ اَنْي لَمْ اُخْنَهُ...) نمی‌تواند اطلاع‌رسانی عدم خیانت همسر عزیز یا عدم خیانت یوسف، به عزیز مصر یا پادشاه باشد؛ زیرا اولاً: همسر عزیز مصر نسبت به این مطالب کاملاً آگاه بود؛ ثانیاً: با وجود عادی بودن روابط نامشروع بین زنان متأهل درباری، آگاه‌سازی عزیز مصر یا پادشاه فایده چندانی نداشت. از طرف دیگر با توجه به تشکیل جلسه بازجویی زنان توسط پادشاه امکان کتمان واقعیت برای همسر عزیز از بین رفت. با توجه به این دو نکته، انتساب آیه مذکور به همسر عزیز امکان ندارد.</p> <p>ب: غالب محققان با توجه به فضای داستان مصداق خیانت در فقره «ذَلِكْ لِيَعْلَمَ...» را «خیانت جنسی» دانسته‌اند، اما با توجه به قرائن دیگری «خیانت در امور حکومتی» مصداق آن خیانت است.</p> <p>ج: یوسف (ع) در زمان تعبیر خواب پادشاه در جایی زندانی شده بود که متهمان جرایم حکومتی هم زندانی می‌شدند. از همین رو، به احتمال زیاد قبل از تشکیل جلسه بازجویی زنان، پادشاه تصویری در حد یک متهم جرایم حکومتی از حضرت یوسف (ع) داشت. بر همین اساس با انتساب آیه مورد بحث به یوسف (ع) و بازگرداندن ضمیر فاعلی به پادشاه اولاً: آن حضرت اطلاعاتی به پادشاه داده که از آنها بی‌خبر بوده است؛ ثانیاً: در این اطلاع‌رسانی، فوایدی از قبیل فراهم‌شدن زمینه برای پذیرش مناصب حکومتی برای یوسف (ع) پدید آمد.</p> <p>نتیجه‌گیری: با استفاده از شواهد مختلف، می‌توان ضمن معرفی یوسف (ع) به عنوان گوینده آیه محل بحث و بازگرداندن ضمیر فاعلی آیه به پادشاه، آیه مورد بحث را به این شکل معنا کرد: «آن [پیشنهاد برای برگزاری جلسه بازجویی زنان] برای این بود که (پادشاه) بداند من به او پنهانی [در امور حکومتی] خیانتی نکرده‌ام [که به خاطر آن زندانی شوم؛ بلکه زندانی شدن من حاصل یک حيله زنانه بوده است]».</p>

استناد: نادری قهفرخی، حمید (۱۴۰۳). بازخوانی دیدگاه مفسران پیرامون گوینده و ضمیر فاعلی آیه «ذَلِكْ لِيَعْلَمَ اَنْي لَمْ اُخْنَهُ...». کتاب قیّم، ۱۴(۲)، پیاپی: ۳۱، ۶۳-

۸۲.

<http://doi.org/10.30512/kq.2023.20196.3688>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

بعد از تعبیر خواب پادشاه مصر توسط یوسف (ع)، به پیشنهاد آن حضرت جلسه‌ای تشکیل شد تا وضعیت زنانی روشن شود که دستان خود را در مهمانی همسر عزیز مصر بریده بودند (یوسف: ۱۲/۵۰). در ادامه، در آیات بعدی از سوره یوسف آمده است: ﴿ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ * وَ مَا أُبْرِي نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (یوسف: ۱۲/۵۲-۵۳). گوینده این عبارت در این آیات به خوبی مشخص نشده است. از این رو، بین مفسران گفتگوی زیادی صورت گرفته است؛ اما در مجموع دو دیدگاه کلی وجود دارد: برخی محققان گوینده این آیات را یوسف (ع) دانسته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۳۶۸؛ طباطبایی، ۱۳۸۰، ج ۱۱، ص ۱۹۸). بر این اساس، آیه چنین معنا می‌شود: پیشنهاد تشکیل جلسه با زوجی از زنان برای این بود که عزیز مصر بداند، من در غیابش به او خیانت نکردم.

دیدگاه دیگر این عبارت را ادامه کلام همسر عزیز مصر می‌داند (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۴۶؛ مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۴۳۴). این کلام نشان‌دهنده تحول روحی همسر عزیز در دوره پس از درخواست کام‌جویی از یوسف (ع) و در این مجلس است (ابن کثیر، ۱۹۹۷، ج ۴، ص ۳۳۸). به عبارتی، همسر عزیز گفت: همانا من به ضرر خود به این موضوع اعتراف کردم تا همسرم بداند که من در نمان به او خیانت نکردم و ارتباط نامشروعی اتفاق نیفتاد؛ چون این جوان سرباز زد و نپذیرفت. همانا خداوند حيله خائنان را هدایت نمی‌کند. (معرفت، ۱۹۹۷، ج ۲، ص ۲۲۲). از نظر برخی دیگر، مخاطب این جمله همسر عزیز، یوسف (ع) است و نه همسر خودش. به همین علت، آیه را چنین معنا می‌کنند: من به خاطر این اعتراف کردم که یوسف بداند در غیابش نسبت به او خیانت نکردم (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۴۳۲).

با توجه به وجود این آیات در قرآن کریم، همه تفاسیر به صورت اجمالی یا مفصل این آیه را بررسی کرده‌اند. به علاوه، آثار متعددی به صورت مستقل به آن پرداخته‌اند (دیاری‌بیدگلی و حاجی‌شاه‌کریمی، ۱۳۹۳، صص ۱۳-۲۷؛ راد، ۱۳۹۶، صص ۹۱-۱۱۰؛ رحیم‌پور ازغدی و سیدموسوی، ۱۳۹۷، صص ۹-۲۹؛ اسماعیلی و حاجی‌اسماعیلی، ۱۳۹۷، صص ۹۷-۱۱۲). «ترسیم صحیح مسیر داستان یوسف (ع) در قرآن»، «ضرورت انتساب صحیح جملات به پیامبران الهی»، «فهم دقیق آیات قرآن کریم» و غیره ضرورت بررسی این دو دیدگاه را اثبات می‌کند. بررسی تحلیلی - انتقادی این دو دیدگاه نشان می‌دهد، هر دوی آنها دچار ضعف‌های جدی از جمله عدم فایده در بیان جمله «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...» توسط یوسف (ع) یا همسر عزیز خطاب به عزیز مصر و عدم تطابق آنها با محتوای آیه هستند. این درحالی است که به نظر می‌رسد، اگر گوینده این جملات یوسف (ع) معرفی و ضمیر فاعلی در «لِيَعْلَمَ» به پادشاه (ملک) ارجاع شود، علاوه بر ترسیم فایده‌ای مهم در ابراز این جملات، نکات دقیق‌تری از این داستان می‌توان برداشت کرد. این فرضیه در برخی ترجمه‌های قرآن اعمال شده است (مترجم ناشناس قرن دهم، پاینده، عاملی، ترجمه انگلیسی شاکر و آربری)، در برخی تحقیقات فقط به صورت یک احتمال بیان شده (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۴۵۰؛ طیب، ۱۳۷۸، ج ۷، ص ۲۱۲) و در برخی دیگر رد شده است (صالحی نجف‌آبادی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۹).

برای اثبات این فرضیه در ادامه، ابتدا با استفاده از تحلیل داستان و ادله هر دو دیدگاه «مؤلفه‌های مؤثر در تحلیل این آیه» بررسی می‌شود. در انتها هم با قراردادن این مؤلفه‌ها در کنار هم، تلاش می‌شود ادله کافی برای اثبات فرضیه مورد نظر و پاسخی به این سؤال ارائه شود: آیا ممکن است ضمن معرفی یوسف (ع) به‌عنوان گوینده آیه ۵۲ سوره یوسف، ضمیر فاعلی در «لِيَعْلَمَ» به پادشاه (ملک) ارجاع داده شود؟

۲- بررسی مؤلفه‌های مؤثر در تحلیل آیه

تحلیل یک مسئله هنگامی کامل است که همه مستندات و جوانب آن با دقت بررسی شده باشند. غفلت از یک مؤلفه یا جنبه به میزان اهمیت آن، بدون شک از ارزش آن تحلیل می‌کاهد. از این رو، برای بررسی و فهم دقیق این آیه، لازم است قبل از هر اظهار نظری تمامی جوانب و زوایای این حادثه بررسی شود. به نظر می‌رسد، مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر در تحلیل آیه ۵۲ سوره یوسف عبارتند از:

۱-۲. هدف از ابراز جمله «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...»

مشارئ‌الیه «ذَلِكَ» در جمله «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...» بنابر دیدگاه مفسران در معرفی گوینده آن، متفاوت است. اگر گوینده یوسف (ع) باشد، «پیشنهاد احضار زن‌ها و پرسش از آنان» یا «امتناع از اجابت درخواست پادشاه» مشارئ‌الیه آن خواهد بود؛ اما اگر گوینده همسر عزیز مصر در نظر گرفته شود، «ذَلِكَ» به «اعتراف در جلسه زنان» اشاره خواهد داشت. لام در «لِيَعْلَمَ» نیز لام تعلیل (درویش، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۸) و در صدد تعلیل «ذَلِكَ» است. ظاهر فقره «لِيَعْلَمَ» نیز، نشان می‌دهد که در ادامه قرار است به شخصی گزارشی از عدم خیانت ارائه شود که قبلاً از آن اطلاعی نداشته است. پیش‌تر نیز گذشت که اگر گوینده یوسف (ع) یا همسر عزیز باشد، برخی مفسران ضمیر فاعلی در «لِيَعْلَمَ» را به عزیز مصر برمی‌گردانند. با توجه به این مطلب دو سؤال اساسی مطرح می‌شود:

سؤال اول: آیا عزیز مصر واقعاً از عدم خیانت همسرش یا خیانت نکردن یوسف (ع) به همسرش اطلاعی نداشت؟

سؤال دوم: آیا برای عزیز مصر اطلاع داشتن از عدم اینگونه خیانت‌ها مهم بود؟

آیات سوره یوسف جواب این سؤال‌ها را روشن می‌کند:

جواب سؤال اول: عزیز مصر قبل از زندانی شدن یوسف (ع) هم می‌دانست که همسرش در صدد خیانت به وی بوده و هم می‌دانست که از یوسف (ع) در این زمینه خطایی صورت نگرفته است؛ زیرا اولاً: بعد از پاره‌شدن پیراهن یوسف (ع) و شهادت شاهدی از خانواده همسرش به طور صریح ابراز داشت: «یوسف از این موضوع صرف نظر کن و تو نیز [ای زن] از گناهت استغفار کن؛ زیرا از خطاکارانی.» (یوسف: ۲۹/۱۲)؛ ثانیاً: بعد از مقاومت یوسف (ع) در برابر زنان، تصمیم بر این شد که آن حضرت برای مدتی زندانی شود: «ثُمَّ بَدَأَ لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوُا الْآيَاتِ لَيْسَ جُنْتَهُ حَتَّىٰ حِينٍ» (یوسف: ۳۵/۱۲). «بداء» به معنای «پدید آمدن رأی و نظری است که قبلاً نبوده» (فخر الدین رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۸، ص ۴۵۲) و منظور از «الآیات» شواهد و ادله‌ای است که برانگیزد و پاکدامنی یوسف (ع) را به طور کامل ثابت می‌کند. این ادله می‌تواند شهادت کودکی از خانواده زن، پاره‌شدن پیراهن یوسف (ع) از عقب، امتناع و عفت‌ورزیدن آن حضرت و در نهایت، اعتراف خود همسر عزیز باشد (عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۴۲۴). ضمیر جمع مذکر «هُم» در «لَهُمْ» به عزیز و همسرش و خواص دربار برمی‌گردد (طباطبایی، ۱۳۸۰، ج ۱۱، ص ۱۶۹). این مطلب حاکی از این است که در این ماجرا، همسر عزیز علی‌رغم دیدن همه شواهد با همسر خود همراه گردید.

جواب سؤال دوم: از جواب سؤال اول به خوبی می‌توان پی برد که خیانت نکردن همسر عزیز مصر یا خیانت نشدن به وی از طرف یوسف (ع) امر مهمی برای عزیز نبود تا لازم باشد از طرف یوسف (ع) یا همسرش به اطلاع وی برسد. شاهد دیگر بر این مطلب، آن است که همسر عزیز بلافاصله بعد از بریده‌شدن دست زنان، خطاب به آنان گفت: «فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ» (یوسف: ۳۲/۱۲): «این همان کسی است که مرا به خاطر او ملامت می‌کردید و البته، من از او درخواست کام‌جویی کردم و او خودداری نمود.» در این سخن به طور واضح از واژه ملامت (لُمْتُنَّنِي) استفاده شده است. برای روشن شدن وجه ملامت می‌توان به آیه «وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (یوسف: ۳۰/۱۲) و کاربرد واژه «فتاها» در آن استناد کرد. «فتی» در نظر لغت‌شناسان به معنای «نوجوان و طراوت جوانی» است و به طور کنایه به برده زن یا مرد گفته می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۲۵). از این رو، محور اصلی ملامت زنان شهر در

این آیه مراد همسر عزیز مصر با برده خود است؛ گویا ملامت و طعنه زنان به همسر عزیز از این جهت بود که چرا او شأن اجتماعی خود را رعایت نکرده و به دنبال برده‌ای افتاده که در حد یک شیء یا حیوان است. مفهوم این سخن آن است که ارتباط زنان متأهل با مردان غریبه در بین این زنان، امر رایجی بوده است. به همین جهت، هم زنان و هم شوهران‌شان آن را پذیرفته بودند. از این رو، وقتی زنانی در شهر (نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ) از ماجرای همسر عزیز اطلاع داشتند، بسیار بعید است شوهران آنان از این جریان اطلاعی نداشته باشند؛ بخصوص اینکه همسر عزیز در همین جلسه بین زنان شهر به صراحت اعلام کرد: ﴿وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ﴾ (یوسف: ۱۲/۳۲). این اعلام جسورانه نشان می‌دهد که این کار برای وی عقوبت چندانی از جانب همسرش نداشته است.

با این توضیحات روشن می‌شود، با وجود آگاهی همسر عزیز از خیانت همسرش و پاک بودن یوسف (ع) و مهم نبودن خیانت کردن یا نکردن همسرش برای وی، خبر دادن از عدم خیانت فایده‌ای ندارد و امر لغوی خواهد بود. بر همین اساس، به نظر می‌رسد که اولاً: برای «لِيَعْلَمَ» باید فاعلی مشخص شود که ضمن عدم اطلاع از خیانت، اطلاع‌رسانی به وی دارای فایده باشد؛ ثانیاً: سه دیدگاه ذیل در ترجمه آیه «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ...» از اتقان کافی برخوردار نیستند:

الف: [یوسف گفت:] این برای آن است که عزیز بداند که من پنهانی به او خیانت نکردم.

ب: [همسر عزیز گفت:] این برای آن است که عزیز بداند که من پنهانی به او خیانت نکردم.

ج: [یوسف گفت:] این برای آن است که پادشاه بداند که من پنهانی به عزیز خیانت نکردم؛ زیرا خیانت به وزیر خیانت به پادشاه است (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۴۵۱).

وجه متقن نبودن «الف» و «ب» با توجه به توضیحات قبل روشن است. برای توضیح بیشتر پیرامون مورد «ج»، باید به این نکته توجه شود که عامل اصلی به زندان افتادن یوسف (ع) کسی جز همسر عزیز نبود؛ اما با این حال، آن حضرت بعد از امتناع از اجابت درخواست پادشاه، تقاضا کرد که راجع به زنانی تحقیق کند که در مهمانی همسر عزیز مصر دست خود را بریدند (یوسف: ۱۲/۵۰). ممکن است این برخورد ناشی از ادب و بزرگواری آن حضرت نسبت به همسر عزیز ارزیابی شود (بغوی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۴۹۵)؛ اما به نظر می‌رسد، این برداشت با یک اشکال اساسی مواجه است و آن اینکه پادشاه تا زمان ارائه پیشنهاد یوسف (ع) از جریان زنان و حيله آنان بی‌خبر بود. با این وجود، اگر آن حضرت فقط به وسیله سؤال از همسر عزیز می‌توانست به اهداف خود (نک. ادامه مقاله) برسد، آیا از جهت اخلاقی مجاز بود، آبروی زنان بیشتری برده شود؟ به نظر می‌رسد، جواب منفی باشد. از این رو، شیوه آن حضرت در این جریان باید علتی غیر از برخورد مؤدبانه با همسر عزیز باشد. بنابراین، یکی از علل^۱ انتخاب این شیوه، عادی بودن روابط نامشروع بین زنان و مردان درباری باشد، به گونه‌ای که فاش شدن آن به آبروی آنان ضربه‌ای نمی‌زد همانگونه که فضای کلی داستان (کمی قبل گذشت) هم دلیلی بر این برداشت است. برخورد پادشاه با زنان هم به صورت اجمالی مؤید این فضا است؛ زیرا وی در برخورد با زنان از این عبارت استفاده کرد: ﴿مَا خَطْبُكُنَّ إِذْ رَاوَدْتَنِّي يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ﴾ (یوسف: ۱۲/۵۰)؛ زمانی که یوسف را به کام‌جویی دعوت کردید، داستان شما چه بود؟» این عبارت [صرف نظر از لحن ادای آن]، در موارد دیگری از جمله سؤال موسی (ع) از دختران شعیب (قصص: ۲۳/۲۸) و سؤال از فرشتگان الهی (ذاریات: ۳۱/۵۱) به کار رفته است که هیچ‌گونه سرزنشی در بر ندارد. از این رو، در این فضا بعید است که خیانت نشدن به همسر عزیز نکته مهمی باشد که یوسف (ع) در صدد اطلاع‌رسانی به پادشاه باشد.

۲-۲. امکان کتمان حقیقت برای همسر عزیز در جلسه بازجویی زنان

بر اساس آیات قرآن کریم، بعد از شهادت زنان بر پاکی یوسف (ع)، همسر عزیز اینگونه اعتراف می‌کند: ﴿الآن حَصْحَصَ الْحَقُّ

۱. در ادامه به علت‌های دیگر اشاره خواهد شد.

أَنَا رَأَوْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ﴾ (یوسف: ۵۱/۱۲)؛ الان حق آشکار گشت. من او را به سوی خود دعوت کردم و او از راستگویان است.» بسیاری از محققان این اعتراف را نشانه تحول روحی همسر عزیز دانسته و فقره «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...» را چنین معنا کرده‌اند: «این [اعتراف] برای آن است که یوسف(ع) یا همسر بدانند که پنهانی به او خیانت نکرده‌ام.» (آدرس‌ها در مقدمه گذشت) در بررسی این دیدگاه اشاره به دو نکته ضروری است:

نکته اول: بنابر روایات، زمانی که همسر عزیز برای کام‌گیری به دنبال یوسف(ع) بود، ناگهان روی چیزی را با پارچه‌ای پوشانید، آن حضرت سؤال کرد: چه کردی؟ گفت: صورت بت خود را پوشاندم تا مرا در حال گناه نیند (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۴۵). به همین دلیل، معتقد بودن همسر عزیز به برخی مفاهیم دینی مثل ربوبیت قابل اثبات است. همچنین، با توجه به عبارت ﴿حَاشَ لِلَّهِ﴾ در کلام زنان (یوسف: ۳۱/۱۲ و ۵۱) می‌توان ادعا کرد، اعتقاد به «الله» در بین مردم آن زمان از جمله همسر عزیز امر رایجی بوده است (اسماعیلی و حاجی اسماعیلی، ۱۳۹۷، ص ۱۰۶). با این وجود، تحول روحی همسر عزیز در هنگام اعتراف، اگرچه از جهت ثبوتی، احتمال قابل توجهی است؛ اما ظاهراً از جهت اثباتی دلیل محکمی برای آن، جز انتساب آیه ۵۲ و ۵۳ سوره یوسف به او وجود ندارد. از این رو، اگر انتساب این آیات به او با دلایل محکم ثابت شد، می‌توان این آیات را نشانه تحول روحی وی دانست.

نکته دوم: به نظر می‌رسد، این اعتراف بیش از آنکه اختیاری باشد، از روی اجبار صورت گرفته است. به عبارت دقیق‌تر، جریان بازجویی زنان به گونه‌ای پیش رفت که در انتها برای همسر عزیز، چاره‌ای جز اعتراف به واقعیت باقی نمانده بود. برای اثبات این نکته حداقل از دو شاهد می‌توان بهره برد:

الف. پیشنهاد تحقیق راجع به وضعیت زندانی شدن آن حضرت، اگرچه می‌توانست بکلی اتهام ایشان را از بین ببرد؛ اما اگر به نتیجه مطلوب نمی‌رسید، با تثبیت اتهام می‌توانست وضعیت را به مراتب بدتر کند. از این رو، به نظر می‌رسد، پیشنهاد تحقیق از طریق زنان و نه از طریق همسر عزیز (با وجود تقصیر وی)، برای این بوده که عملاً امکان کتمان و یا ارائه ناقص حقیقت از بین برود؛ زیرا وقتی زنان زیادی در یک مجلس مورد بازپرسی قرار گیرند، بسیار بعید است همگی بتوانند حقیقت را پنهان یا ناقص ارائه کنند؛ برخلاف زمانی که فقط از یک نفر مثل همسر عزیز تحقیق شود. بنابراین، بعد از اعتراف زنان به پاکی آن حضرت، چاره‌ای جز اعتراف به حقیقت برای همسر عزیز باقی نمی‌ماند.

ب. در عبارت همسر عزیز «حَصَّصَ» از ماده «حَصَّصَ» است که در اصل به معنای «جداشدن به نحوی که قسمت جدا شده کاملاً آشکار شود» به کار می‌رود. گویا این معنا در اصل از «حَصَّ البعير شعره» گرفته شده است که در زمان ریشه‌کن شدن موهای بدن شتر و ظاهر شدن پوست او به کار می‌رود (بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۱۶۷). استعمال این ماده در باب «فعلل» نشانه تأکید بر جداشدن و وضوح آن است (مصطفوی، ۱۳۶۵، ج ۲، صص ۲۶۷-۲۶۸). البته ممکن است، این ترکیب به معنای ثابت و مستقر شدن باشد؛ زیرا در زبان عربی زمانی که شتر، زانوها را خم می‌کند و در محل خود روی زمین مستقر می‌شود، عبارت «حَصَّصَ البعير» به کار می‌رود (بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۱۶۷). به علاوه، تقدیم «الان» تأکید می‌کند (تفتازانی، ۱۴۱۱، ص ۱۲۲) که حقیقت تاکنون پنهان بوده و الآن آشکار شده است. بنابراین، همسر عزیز قبل از اعتراف به گناه‌کار بودن خود و پاکی یوسف(ع)، صریحاً اقرار می‌کند که الآن حق آشکار و مستقر شده است. روشن است که با آشکار شدن حقیقت، هیچ زمینه‌ای برای کتمان آن نیست.

از طرف دیگر، ظاهر فقره «أَنِّي لَمَّ أَخْتُهُ بِالْغَيْبِ...» حاکی از آن است که خیانت نکردن از روی اختیار بوده است؛ یعنی با وجود امکان خیانت، گوینده مرتکب آن نشده است. با توجه به این نکته و عدم امکان کتمان حقیقت برای همسر عزیز در جلسه سؤال از زنان، قضاوت در مورد این دیدگاه آسان خواهد بود: «[همسر عزیز گفت:] این [اعتراف] برای آن است که [یوسف] بدانند در غیاب او [حداقل در جلسه سؤال از زنان] به‌وی خیانتی نکردم.» (نک: تجری، ۱۳۸۰، ص ۸۹). برخی محققان برای توضیح بیشتر این جمله را نیز افزوده‌اند: «و با اینکه غائب از مجلس است، از ادامه تهمت زدن به او جلوگیری کردم و حقیقت را بازگو نمودم.» (اسماعیلی و

حاجی اسماعیلی، ۱۳۹۷، ص ۱۰۹). در بررسی این دیدگاه باید گفت: با وجود عدم امکان کتمان حقیقت برای همسر عزیز و اجباری بودن اعتراف وی، جایی برای تحلیل آیه به این شکل باقی نمی ماند؛ زیرا این تحلیل زمانی می تواند بر آیه مورد بحث تطبیق داده شود که اعتراف از روی اختیار باشد.

۲-۳. مفهوم و مصداق شناسی خیانت

از نگاه لغت شناسان، خیانت در لغت مشتق از «خَوْن» و به معنی مخالفت با حق به وسیله نقض مخفیانه عهد است. در مقابل خیانت، واژه امانت قرار دارد. امانت به معنای ادای حق در برابر عقد است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۵، ص ۳۰۵). از نگاه برخی دیگر، معنای واحد در ماده «خَوْن»، همان عمل کردن قولی یا فعلی یا نیّتی بر خلاف تعهد است. تعهد چیزی است که از فرد انتظار می رود و بر انجام آن موظف شده است، خواه این وظیفه امری تکوینی باشد، خواه تشریحی (مصطفوی، ۱۳۶۵، ج ۳، ص ۱۶۹). بنابراین، نقض عهد یا رفتار بر خلاف تعهد، معنای اصلی مفهوم «خیانت» است.

بدیهی است که این مفهوم طیف گسترده ای از مصادیق در حوزه های مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، خانوادگی و غیره را در بر می گیرد؛ اما با این وجود، نگاهی به تحقیقات انجام شده پیرامون عبارت «أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ...» نشان می دهد، قریب به اتفاق آنها خیانت در این فقه را به معنای خیانت جنسی یوسف (ع) به عزیز مصر یا خیانت همسر عزیز به او، در نظر گرفته اند (آدرس ها در مقدمه گذشت). روشن است که این برداشت ناشی از فضای داستان در سوره یوسف (ع) و اتفاقات رخ داده در آن است. به نظر می رسد، این فضا به قدری قدرتمند است که اجازه نداده است تا احتمال دیگری به ذهن این محققان خطور کند؛ اما به نظر می رسد، بتوان با توجه به گستردگی مفهوم خیانت و ابعاد دیگری از فضای این داستان، مصداق دیگری مانند «انجام عملی برای ضربه زدن به پادشاه یا ارکان نظام سیاسی» را در این بحث برای این ماده در نظر گرفت؛ زیرا اولاً: در دو بحث قبل، ثابت شد که با توجه به شواهد و قرائن پای بندی به مصداق «خیانت جنسی» در این آیه ممکن نیست. از این رو، باید دنبال مصداق دیگری برای خیانت در این آیه بود، ثانیاً: در ادامه ثابت می شود که یوسف (ع) در جایی زندانی شده بود که متهمان سیاسی را هم در آنجا نگهداری می کردند. از این رو، به وجود آمدن تصور خیانت به کشور یا پادشاه امر بسیار محتملی خواهد بود، ثالثاً: در ادامه ثابت می شود که ضمیر فاعلی در «لِيَعْلَمَ» به «پادشاه» برمی گردد. با توجه به این سه نکته و قرینه «تناسب حکم و موضوع [پادشاه]» در نظر گرفتن «خیانت در امور حکومتی» مصداق مناسبی برای خیانت خواهد بود؛ به خصوص اینکه در ادامه ثابت می شود، این مصداق با ظاهر و مدلول آیات کاملاً هماهنگ است.

۲-۴. اطلاعات پادشاه از یوسف (ع) قبل از برگزاری جلسه بازجویی زنان

بدون شک آگاهی از زمینه های ذهنی و اطلاعات افراد درگیر در یک جریان می تواند نقش به سزایی در تحلیل آن جریان داشته باشد. بر همین اساس، اگر روشن شود که پادشاه قبل از تشکیل جلسه زنان چه اطلاعات و پیش زمینه های ذهنی در مورد یوسف (ع) داشت، راحت تر می توان این قسمت از داستان را تحلیل کرد.

از آیات قرآن برداشت می شود که پادشاه در ابتدا از علت زندانی شدن یوسف (ع) و عوامل آن (عزیز مصر و همسر وی) هیچ اطلاعی نداشت. به همین جهت به احتمال زیاد اگر خواب پادشاه نبود، شاید بعد از گذشت سالیان طولانی، اقدامی برای آزادی آن حضرت صورت نمی گرفت (نک: عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۴۲۹). اولین آشنایی پادشاه با یوسف (ع)، بعد از ناتوانی معبران از تعبیر خواب وی اتفاق افتاد. فردی که پیش تر با آن حضرت هم زندان بود، اعلام کرد که فردی را می شناسد که می تواند این خواب

را تعبیر کند. (یوسف: ۱۲/۴۵-۴۴). در ادامه بعد از دریافت تعبیر خواب، پادشاه تقاضا می‌کند که یوسف (ع) را پیش وی بیاورند (یوسف: ۱۲/۵۰).

از طرف دیگر در فقره ﴿وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيَان﴾ (یوسف: ۱۲/۳۶)، «فتی» به معنای «نوجوان و طراوت جوانی» است و به طور کنایه در معنای برده زن یا مرد به کار می‌رود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۲۵). بر اساس این آیه، دو برده همراه یوسف (ع) وارد زندان شدند. سیاق آیات نیز نشان می‌دهند که این دو فرد، دو برده از بردگان پادشاه بودند؛ زیرا در ادامه آیات، یوسف (ع) در تعبیر خواب یکی از این دو می‌فرماید: «اما یکی از شما [آزاد می‌شود] پس به ارباب خود شراب می‌نوشاند.» (یوسف: ۱۲/۴۱). سپس همین فرد، یوسف (ع) را برای تعبیر خواب به پادشاه معرفی می‌کند (یوسف: ۱۲/۴۵). بر اساس روایات، یکی از این دو فرد سرپرست غذا و دیگری شراب‌دار پادشاه بودند (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۴۴) که گویا به خاطر سعایت دشمنان و اتهام به تصمیم برای مسموم کردن شاه به زندان افتاده بودند (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۴۰۵). بنابراین، یوسف (ع) در جایی زندانی شده بود که متهمان جرایم حکومتی هم زندانی می‌شدند. از همین رو، اگر قبل از تشکیل جلسه زنان درباره آن حضرت از پادشاه سؤال می‌شد، به هیچ وجه بعید نبود که وی را اینگونه معرفی کند: «فردی که [احتمالاً] به خاطر جرمی علیه حکومت به زندان افتاده است.» در نظر گرفتن این نکته حداقل دو ثمره مهم را به دنبال دارد:

اول: برخی گزاره‌های مورد استفاده در تحلیل آیه ۵۲ سوره یوسف از انتقان کافی برخوردار نیست. به عنوان مثال، از نظر برخی محققان ضمیر فاعلی در این آیه را نمی‌توان به پادشاه ارجاع داد [تا پادشاه بداند...!؛ زیرا وی، یوسف (ع) را به خیانتی متهم نکرده بود تا الآن با کشف مطلب، این اتهام از بین برود (صالحی نجف‌آبادی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۹). متقن نبودن این دیدگاه با توجه به مطالب قبل روشن است؛ زیرا اگرچه پادشاه به طور صریح یوسف (ع) را به خیانتی متهم نکرد؛ اما صرف زندانی بودن در جایی که مجرمان حکومتی هم زندانی می‌شدند، برای متهم شدن آن حضرت، هر چند در ذهن پادشاه، کافی بود.

دوم: در تحلیل این آیه می‌توان احتمال بازگشت ضمیر فاعلی به پادشاه را هم در نظر گرفت؛ زیرا شاید یوسف (ع) در صدد رفع این اتهام هم بوده است.

۲-۵. زمان ابراز جمله «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...»

در قرآن کریم بلافاصله بعد از اعتراف همسر عزیز، آیه مورد بحث آمده است: ﴿قَالَتِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ أَنَا رَاوِدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ * ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...﴾ (یوسف: ۱۲/۵۱-۵۲). بر همین اساس، برخی محققان آیه ۵۲ و ۵۳ را دنباله سخن همسر عزیز می‌دانند که در انتهای جلسه سؤال از زنان ابراز شده است و در نتیجه، همه فقرات این دو آیه را بر اساس وضعیت وی توضیح می‌دهند (آدرس‌ها در مقدمه گذشت). به نظر می‌رسد، اولین و شاید مهمترین دلیل این محققان همین چینش و ترتیب آیات باشد. در بررسی این دیدگاه، حداقل دو نکته را باید در نظر گرفت: نکته اول: «ملاک قرینه بودن سیاق» و نکته دوم: «میزان تطبیق این ملاک بر آیه مورد بحث». در ذیل به توضیح این دو نکته پرداخته می‌شود.

نکته اول: ملاک قرینه بودن سیاق در این نکته نهفته است که گوینده عاقل و آشنا به قواعد محاوره، هرگز از کلمات و جمله‌های خود، معانی متضاد و متناقض و ناهماهنگ اراده نمی‌کند. از این رو، معانی واژه‌ها و جملات وی اموری متناسب و هماهنگ است. بر این اساس، سیاق در مواردی قرینه فهم کلمات و جملات یک متن خواهد بود که نادیده گرفتن آن، این هماهنگی و تناسب را خدشه‌دار کند. بنابراین، اگر در موردی از بین چند احتمال، یکی از آنها تناسب بیشتری با سیاق داشته باشد، بسته به میزان تناسب، دلالت کلام بر آن اظهر خواهد بود. بدین ترتیب، اگر تناسب به حدی باشد که جمله در آن احتمال ظاهر و در احتمالات دیگر غیرظاهر شود، همین احتمال ظاهر مقدم می‌شود؛ البته، در صورتی که دلیل معتبر دیگری از عقل یا نقل بر تعیین یا ترجیح معنای غیرظاهر در

دسترس نباشد و گرنه، با وجود دلیل معتبر نمی‌توان به خاطر سیاق آن را در نظر نگرفت، بلکه باید با در نظر گرفتن آن، احتمالی را برای معنای کلام تعیین کرد که ظهور کمتری دارد (بابایی و همکاران، ۱۳۸۷، صص ۱۲۳-۱۲۴). از این رو، سیاق زمانی می‌تواند احتمالی را برای کلام تعیین کند که علاوه بر متناسب بودن احتمال، قرینه معتبری بر خلاف آن وجود نداشته باشد.

نکته دوم: با توجه به توضیحات قبل به نظر می‌رسد، انتساب جمله «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...» به همسر عزیز با توجه به سیاق دچار چالش-های فراوانی است؛ زیرا اگر ضمیر فاعلی در این آیه به عزیز مصر برگردد: اولاً: تلاش وی برای خیانت و عدم موفقیت او برای عزیز مسلم بود؛ ثانیاً: اگر هم اطلاع نداشت، اطلاع‌رسانی به وی هم سودی نداشت. اگر ضمیر فاعلی به یوسف (ع) برگردد: اولاً: خیانت وی در گذشته امری قطعی است. اصولاً همین اعتراف همسر عزیز برای اثبات خیانت وی در گذشته کافی است؛ ثانیاً: پیش‌تر گذشت که عدم خیانت وی در مجلس سؤال از زنان، به خاطر اجباری بودن آن قابلیت تطبیق بر فقره «لَمْ أَخُنْهُ» را ندارد. بر همین اساس به نظر می‌رسد، بزرگ‌ترین چالش انتساب این جمله به همسر عزیز، همین روشن نبودن وجه عدم خیانت وی است.

اگر گوینده جمله «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...» یوسف (ع) باشد، حداقل سه احتمال برای زمان ابراز آن متصور است:

احتمال اول: این جمله در همان ملاقات اول با فرستاده پادشاه گفته شده و تقدیم و تأخیری در آیات به این شکل صورت گرفته است: ﴿ارْجِعْ إِلَىٰ رَبِّكَ فَسَأَلُكَ مَا بِالْ نِسْوَةِ اللَّاتِي قَطَعْنَ أَيْدِيَهُنَّ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ﴾ (۵۰)... ﴿ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ...﴾ (۵۲). بر اساس این دیدگاه، محتوای آیه ۵۱ در بین جملات یوسف (ع) جملات معترضه‌ای هستند که مجلس سؤال از زنان را حکایت می‌کند (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۲۳).

احتمال دوم: این جمله بعد از مجلس سؤال از زنان ابراز شده است. بر اساس این احتمال، آیه ۵۲ به جمله‌ای محذوف عطف شده است. مضمون این جمله چنین است: «فرستاده پادشاه در زندان نزد یوسف آمد و او را از اعتراف زنان درباری در پیش پادشاه خبر داد. یوسف (ع) فرمود: آن [فراخواندن زنان] برای این بود که سرورم [عزیز] بدانند، من در حق همسرش خیانتی و در مورد سایر زنان با وی مخالفتی نکردم» (بلخی، ۱۴۲۳، ج ۲، صص ۳۳۹-۳۴۰).

احتمال سوم: این جمله مربوط به بعد از حضور یوسف (ع) در نزد پادشاه است (ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۴۴۷).

بدون شک این سه احتمال هم خلاف ظاهر چینش آیات سوره یوسف و هم محتاج در تقدیر گرفتن چیزی هستند. به همین دلیل، فقط زمانی می‌توان به آنها ملتزم شد که حداقل سه نکته ثابت شود:

نکته اول: «امکان التزام به اینگونه خلاف ظاهرها در قرآن». در آیات قرآن نمونه‌های زیادی از شیوه حذف وجود دارد و دانشمندان بزرگ نحوی مثل فراء این روش را صحیح می‌دانند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۳۶۸). از این رو، التزام به چنین شیوه‌ای ممکن است.

نکته دوم: «اثبات ضرورت التزام به این خلاف ظاهر بر اساس دلیل معتبر»؛ کمی پیش‌تر گذشت که انتساب این آیه به همسر عزیز با توجه به سیاق دارای اشکالات مهمی است که نمی‌توان به آن پای‌بند بود. بنابراین، با در نظر گرفتن ظاهر آیات می‌توان برای معرفی یوسف (ع) به عنوان گوینده این آیات از اسلوب بیانی حذف و تقدیر با استناد به آگاهی مخاطب از محذوف یا ظهور دلالت بر معنی به عنوان دلیلی بلاغی بهره گرفت (بغوی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۴۹۶؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۴۴۷).

نکته سوم: «تعیین اولویت التزام به یکی از سه احتمال مذکور»؛ به نظر می‌رسد، از بین سه احتمال مطرح، احتمال سوم از قوت کمتری برخوردار باشد؛ زیرا در سوره یوسف بعد از آیات ۵۲ و ۵۳ بلافاصله درخواست پادشاه مطرح می‌شود که یوسف (ع) را پیش او بیاورند: ﴿وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ أَسْتَخْلِصُهُ لِنَفْسِي﴾ (یوسف: ۵۴/۱۲). این مطلب نشان می‌دهد، آیات ۵۲ و ۵۳ قبل از حضور در پیش پادشاه گفته شده‌اند، نه بعد از حضور. از بین دو احتمال دیگر به نظر می‌رسد، احتمال دوم از قوت بیشتری برخوردار باشد؛

زیرا در جمله «ذَلِكْ لِيَعْلَمَ...» اسم اشاره «ذَلِكْ» به کار رفته است. این اسم اشاره اگرچه ممکن است برای اشاره به نزدیک هم به کار رود؛ اما وضع اولیه آن برای اشاره به دور است. در احتمال اول، چون جملات در یک جلسه ابراز شده‌اند، قاعدتاً باید از اسم اشاره «هَذَا» استفاده می‌شد؛ چون بین جملات فاصله‌ای رخ نداده است تا لازم باشد از اسم اشاره به دور استفاده شود. از این رو، معنا کردن «ذَلِكْ» به «هَذَا» خلاف ظاهر و محتاج دلیل است، ولی اگر احتمال دوم در نظر گرفته شود، استعمال «ذَلِكْ» در این آیه، در اشاره به دور محتاج هیچ قرینه و دلیلی نیست؛ چون قاعدتاً بین جلسه اول و دوم زمانی فاصله شده است. بدین ترتیب، اشاره از جلسه دوم به مطالب جلسه اول با اسم اشاره «ذَلِكْ» منطقی خواهد بود.

در قسمت بعد روشن خواهد شد که در نظر گرفتن زمان ابراز جمله «ذَلِكْ لِيَعْلَمَ» توسط یوسف (ع)، می‌تواند نقش مهمی در تحلیل آن و دفع برخی شبهات داشته باشد.

۲-۶. هدف یوسف (ع) از تشکیل جلسه بازجویی زنان

از نگاه برخی محققان تنها دلیل یوسف (ع) برای بازگرداندن فرستاده پادشاه [و پیشنهاد تشکیل جلسه برای بازجویی از زنان]، حفظ کرامت خود بود (اسماعیلی و حاجی اسماعیلی، ۱۳۹۷، ص ۱۰۴). آن حضرت نمی‌خواست ننگ عفو پادشاه را بپذیرد و پس از آزادی به صورت یک مجرم یا متهمی زندگی کند که مشمول عفو پادشاه شده است (مکارم‌شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۴۳۰). بنابراین، تشکیل این جلسه توسط پادشاه می‌توانست سندی در اثبات پاکدامنی یوسف (ع) برای همگان باشد (طوسی، بی‌تا، ج ۶، ص ۱۵۲). افشاکاری در مورد آلودگی سازمان حکومت و عزیز مصر هم می‌تواند یکی دیگر از اهداف آن حضرت در این جریان باشد (مکارم‌شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۴۳۰). از نظر برخی دیگر، زندانی شدن بیش از هفت سال یوسف (ع) می‌توانست مانع مهمی برای اعتماد پادشاه به تعبیر خواب وی باشد. احتمال‌های زیاد موجود در ذهن پادشاه، به راحتی می‌توانست تعبیر خواب آن حضرت را بی‌اعتبار کند. به همین علت، ضرورت داشت با تشکیل مجلس سؤال از زنان، ذهن پادشاه از هر شبهه‌ای پاک شود (ابن عربی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۰۹۱).

بررسی: فضای داستان به صورت مستقیم و غیرمستقیم کاملاً این اهداف را ثابت می‌کند. با این وجود، هنوز جای این سؤال باقی است که آیا فقط هدف یوسف (ع) حفظ کرامت و رفع تهمت بود؟ اگر هدف فقط این بود، چرا در هنگام ارائه پیشنهاد برای تحقیق راجع به زنان، از این عبارت استفاده کرد: ﴿إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ﴾ (یوسف: ۵۰/۱۲)؟ آیا فقط می‌خواست به این نکته اشاره کند که اگر مردم مصر و حکومت ندانند که من چگونه و توسط چه کسانی زندانی شدم، اما پروردگار من از نیرنگ آنان آگاه است؟ (مکارم‌شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۴۳۱). آیا احتمال ندارد آن حضرت با ذکر این عبارت و حوادث بعدی، به دنبال فراهم کردن زمینه‌ای برای معرفی آیین یکتاپرستی بود؟ توجه به شخصیت پیامبری یوسف (ع) این احتمال را به نحو چشم‌گیری برجسته می‌کند؛ زیرا آن حضرت در زندان به محض فراهم شدن زمینه در دو زندانی برای تبلیغ آیین یکتاپرستی، ضمن معرفی این آیین، بطلان سایر آیین‌ها را برای آنان با استدلال ثابت کرد (یوسف: ۳۷/۱۲-۴۰). از این رو، در صورت روشن شدن انتساب جمله «ذَلِكْ لِيَعْلَمَ...» به آن حضرت، باید این احتمال را در تحلیل آن مد نظر قرار داد؛ زیرا بسیار محتمل است که فقره «إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ» مقدمه‌ای برای مطرح کردن جمله «وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ» باشد (در ادامه مقاله، این احتمال بررسی می‌شود).

۲-۷. حيله زنان عليه يوسف (ع)

یوسف (ع) در زندان بعد از پیشنهاد تحقیق درباره زنان حاضر در مهمانی این جمله را اضافه کرد: ﴿إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ﴾ (یوسف: ۵۰/۱۲). برخی محققان بر این باورند که منظور از واژه «کید» در این آیه، چیزی جز بریدن عمدی دست‌ها در مجلس

همسر عزیز نیست. بر اساس این دیدگاه، در طعنه زنان به همسر عزیز خودستایی گزافی نهفته بود با این مضمون که آنان در عشق‌ورزی حرفه‌ای‌تر از او هستند و اگر به جای او بودند، می‌توانستند یوسف(ع) را تسلیم خود کنند. ظاهراً به خاطر همین گزافه‌گویی زنان بود که همسر عزیز مجلس مهمانی را برپا کرد. در آن مهمانی، زنان نخست یوسف(ع) را با فریندگی خود آزمودند، اما به نتیجه مورد نظر نرسیدند. از این‌رو، با مستأصل شدن در این مرحله، تهدید کردند که اگر یوسف(ع) تسلیم نشود، خودکشی خواهند کرد و برای نشان دادن جدی بودن خود در این تهدید، دست‌های خود را بریدند (راد، ۱۳۹۶، ص ۱۰۷). بر این اساس، بریدن عمدی دست‌ها برای این بود که می‌خواستند با خودزنی آن حضرت را در تنگنا قرار دهند.

بررسی: چپیش عبارت‌های یوسف(ع) در نگاه اول می‌تواند گویای این نکته گردد که «کید زنان» در بریدن عمدی دست‌ها باشد؛ زیرا آن حضرت خطاب به پادشاه اعلام کرد: ﴿فَسئَلُهُ مَا بِالْئِسْوَةِ اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ﴾ (یوسف: ۱۲/۵۰). در این عبارت برای معرفی زنان حاضر در مهمانی همسر عزیز از عنوان «اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ» استفاده و بلافاصله جمله «إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ» اضافه شده است. با این وجود، این برداشت از چند جهت قابل تأمل است:

اولاً: این دیدگاه از جهت ثبوتی احتمال قابل توجهی است، اما اثبات آن نیازمند چند پیش‌فرض است: اول اینکه زنان قبل از حضور در مهمانی از قصد همسر عزیز مصر در برگزاری جلسه اطلاع داشتند، دوم اینکه کیفیت برگزاری جلسه مثل وجود چاقو در پذیرایی برای آنان از قبل روشن بود و سوم اینکه همگی یا تعداد زیادی از آنان برای بریدن دست با هم هماهنگی کرده باشند. روشن است که فضای داستان اصلاً این موارد را تأیید نمی‌کند؛ زیرا فضای این قسمت از داستان حاکی از غافل‌گیری این زنان است. همین فضا احتمال هماهنگی اتفاقی آنان برای بریدن دست‌ها بعد از حضور در جلسه و دیدن یوسف(ع) را نیز نفی می‌کند.

ثانیاً: ممکن است استفاده از صفت «اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ» برای نشان دادن اوج شیفتگی زنان به یوسف(ع) باشد. از این‌رو، برای رسیدن به هدف خود، به جای مطرح کردن اصل خواسته، یوسف(ع) را تشویق می‌کردند تا از خواسته سرور خود (همسر عزیز) اطاعت کند و در ادامه، به خواسته خود برسند. بر همین اساس، یوسف(ع) ضمن پیشنهاد تشکیل مجلس برای سؤال از زنان، هم به شیفتگی آنان اشاره کرد، هم مکر و حيله آنان را یادآور شد و هم زمینه‌ای فراهم کرد تا قدرت پروردگار خود را مبنی بر عدم هدایت کید خائنان نشان دهد. شاید یکی دیگر از علل پیشنهاد تحقیق از طریق زنان و نه از طریق همسر عزیز را بتوان در همین نشان دادن قدرت پروردگار یوسف(ع) پیدا کرد؛ زیرا در این پیشنهاد هم به کمیت زنان دل‌شیفته خود (جمع زنان)، هم به کیفیت دل‌شیفتگی (بریدن دست با دیدن آن حضرت) و هم به تلاش آنان برای رسیدن به خواسته خود از طریق حيله اشاره شده است. بدیهی است، با این میزان شیفتگی زنان متعدد، کسی نمی‌تواند خود را نجات دهد مگر اینکه حمایت خداوند را از خود داشته باشد.

۲-۸. وجود هوای نفس و نفس اماره در انبیاء

از نگاه برخی محققان انتساب آیات ۵۲ و ۵۳ به یوسف(ع)، به خاطر اشتغال بر دو واژه «خانن» و «نفس اماره» جایز نیست؛ زیرا با عصمت آن حضرت منافات دارد (اسماعیلی و حاجی اسماعیلی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۱). در بررسی این دیدگاه باید گفت:

اولاً: اگرچه آیه ۵۲ مشتمل بر واژه «خانن» است؛ اما هیچ ارتباطی با آن حضرت ندارد؛ زیرا بر فرض انتساب این آیه به ایشان، ابتدا در فقره «ذَلِكَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ» انتساب خیانت به وی نفی و در فقره «وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ» علت این عدم خیانت بیان می‌شود. از این‌رو، هیچ خیانتی به آن حضرت نسبت داده نمی‌شود.

ثانیاً: در توصیه خداوند به داوود(ع) آمده است: ﴿فَأَحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى﴾ (ص: ۲۶/۳۸). اگر واقعاً داوود(ع) فاقد هوای نفس بود، اصولاً چنین توصیه‌ای لازم نبود. توجه این مطلب هم چندان پیچیده نیست؛ زیرا پیامبران از لحاظ

بشری مانند انسان‌ها هستند (کهف: ۱۱۰/۱۸). بنابراین، در آنان هوای نفس وجود دارد، اما با استفاده از قوت علم و تقوا، از این هواها پیروی نمی‌کردند. به عبارت دیگر، گناه‌کردن برای پیامبران محال ذاتی نیست به گونه‌ای که هیچ‌گاه نتوانند از روی اختیار گناه کنند، بلکه با وجود اینکه می‌توانند سراغ گناه بروند، ولی با استفاده از ملکه عصمت از آن دوری می‌کنند (نک: طباطبایی، ۱۳۸۰، ج ۱۱، ص ۱۶۳). از این رو، اگر منظور از «النَّفْس» در جمله «إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ» نفس یوسف (ع) باشد، امکان استناد این آیه به یوسف (ع) وجود دارد؛ زیرا خود آن حضرت در دعای خود در برابر خواسته زنان می‌فرماید: ﴿وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ﴾ (یوسف: ۳۳/۱۲)؛ «و اگر نیرنگ و مکر آنان را از من بر نگردانی، به سوی آنان متمایل می‌شوم». جمله «أَصْبُ إِلَيْهِنَّ» نشان از وجود چنین امیالی هست. در این صورت برای جمع بین عصمت و اینگونه هواها باید گفت: نفس فقط به بدی دستور می‌دهد، اما آن حضرت با اتکای به رحمت الهی حتی قصد انجام گناه را به خود راه نمی‌دهد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۳۶۸).

ثالثاً: اگر الف و لام در «النَّفْس» به معنای جنس، «إِلَّا» هم استثنای متصل و «مَا» مستثنی از «ضمیر مستتر در لَأَمَّارَةٌ» باشد؛ در این صورت معنای آیه به این شکل خواهد بود: «إِنَّ نَفْسَ الْإِنْسَانِ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا النَّفْسَ الَّتِي رَحِمَهَا رَبِّي فَلَا تَأْمُرُ بِالسُّوءِ». در همین فرض احتمال دارد، «مَا» مستثنی از «مفعول به محذوف لَأَمَّارَةٌ» باشد؛ در این صورت آیه به این شکل معنا می‌شود: «لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ صَاحِبَهَا إِلَّا الَّذِي رَحِمَهُ رَبِّي فَلَا تَأْمُرُ بِالسُّوءِ» (ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۶، ص ۲۹۰). پر واضح است که در این دو صورت، انتساب این جمله به یوسف (ع) نه تنها مانعی ندارد، بلکه خود یکی از دلایل عصمت آن حضرت خواهد بود. همین وضعیت در صورتی که مستثنی منه «زمان مفهوم از جمله» و «مَا» به معنای «ظرفیت» باشد، نیز جاری خواهد بود؛ زیرا در این صورت معنای آیه به این نحو خواهد بود: «لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ مَدَّةً بِقَائِلِهَا إِلَّا وَقْتُ رَحْمَةِ اللَّهِ الْعَبْدِ» (درویش، ۱۴۱۵، ج ۵، صص ۸-۹). اگر استثنای در این آیه منقطع در نظر گرفته شود، به طریق اولی هیچ گناه یا قصد گناهی به آن حضرت نسبت داده نخواهد شد.

۳. تحلیل آیات براساس انتساب آنها به یوسف (ع) و بازگشت ضمیر فاعلی به پادشاه

در قسمت قبل ثابت شد که دیدگاه مفسران در معرفی همسر عزیز به عنوان گوینده آیه «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...» دارای اشکالات زیادی است. همچنین، دیدگاه معرفی یوسف (ع) به عنوان گوینده و بازگشت ضمیر فاعلی آن به عزیز نیز قابل دفاع نیست. با این وجود به نظر می‌رسد، با استفاده از فضای کلی داستان، بتوان ضمن معرفی یوسف (ع) به عنوان گوینده و بازگرداندن ضمیر فاعلی آیه به پادشاه، آیه مورد بحث را به این شکل معنا کرد: «آن [پیشنهاد برگزاری جلسه برای بازجویی از زنان] برای این بود که (پادشاه) بداند من [در امور حکومتی] به او خیانتی نکرده‌ام [که به خاطر آن زندانی شوم]». این برداشت بدون روشن بودن ابعاد آن در برخی ترجمه‌های فارسی پاینده، مترجم ناشناس قرن دهم، عاملی و ترجمه انگلیسی شاکری و آبرری مشاهده می‌شود. به عنوان مثال در ترجمه پاینده آمده است: «[یوسف گفت] چنین شد تا [شاه] بداند که من در غیاب او خیانت نکرده‌ام.» به نظر می‌رسد، این ترجمه و تفسیر علاوه بر نداشتن اشکالات مطرح شده در قسمت قبل، دارای نقاط برجسته و مثبتی هم خواهد بود. برای روشن شدن نقاط مثبت این ترجمه، در ادامه نحوه تطبیق فقرات آیات ۵۲ و ۵۳ سوره یوسف بر آن مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳-۱. تحلیل فقره «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ»

انتساب این جمله به یوسف (ع) دارای مانعی بزرگ و چند نقطه قوت است. مانع بزرگ برای این انتساب، اتصال این فقره به اعترافات همسر عزیز و فاصله زیاد آن با جملات آن حضرت است. با این وجود، این فاصله نمی‌تواند مانع جدی در این مسئله باشد؛ زیرا اولاً: پیش‌تر گذشت که انتساب این جمله به همسر عزیز امکان ندارد. از این رو، برای مشخص کردن گوینده آن باید سراغ احتمال دیگر یعنی یوسف (ع) رفت، ثانیاً: اسلوب بلاغی حذف و تقدیر هم در قرآن وجود دارد و هم می‌توان آن را در این بحث به کار گرفت.

توجه به نقاط قوت ترجمه مورد بحث، درستی به کارگیری این اسلوب را آشکار می‌کند. مهم‌ترین این نقاط قوت عبارتند از: **یک:** در ابتدای این فقره اسم اشاره «ذَلِكَ» ذکر شده است که برای اشاره به دور به کار می‌رود. با توجه به توضیحات ارائه شده در بخش قبل پیرامون زمان ابراز جمله «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...»، روشن می‌شود که اگر این جمله توسط یوسف (ع) بعد از مجلس بازجویی زنان گفته شده باشد، این اسم اشاره در معنای اصلی خودش به کار رفته است (آن پیشنهاد تشکیل مجلس)، برخلاف زمانی که گوینده همسر عزیز باشد؛ زیرا در این صورت این کاربرد نیاز به توجیه دارد.

دو: این فقره حاکی از آن است که باید به فردی عدم خیانتی گزارش داده شود. این نکته نشان می‌دهد که اولاً: این فرد از این عدم خیانت بی اطلاع است، ثانیاً: این اطلاع‌رسانی ثمره‌ای در پی دارد. اگر گوینده یوسف (ع) باشد و ضمیر فاعلی به پادشاه برگردد، این دو مطلب به طور کامل رعایت می‌شوند؛ زیرا از سویی به خاطر زندانی بودن یوسف (ع) در مکانی که مجرمان حکومتی هم در آن زندانی می‌شدند، قاعدتاً تصور اولیه پادشاه از آن حضرت یک مجرم سیاسی بود. از سوی دیگر، از عدم خیانت یوسف (ع) اطلاعی نداشت و با گفتن آن حضرت واقعاً به وی اطلاع داده می‌شد و در نهایت، این اطلاع‌رسانی دارای ثمره مثل برائت یوسف (ع) از جرائم ضدحکومتی بود.

سه: در مبحث «مفهوم و مصداق‌شناسی خیانت» ثابت شد که با توجه به قرائنی از قبیل تناسب «حکم و موضوع» می‌توان خیانت در آیه را «جرائم ضدحکومتی» دانست (خیانت به پادشاه در امور حکومتی امکان‌پذیر است).

بر همین اساس، می‌توان این فقره را چنین معنا کرد: «آن [پیشنهاد برگزاری جلسه] برای این بود که (پادشاه) بداند من به او پنهانی [در امور حکومتی] خیانتی نکرده‌ام [که به خاطر آن زندانی شوم؛ بلکه زندانی شدن من حاصل یک فتنه زنانه بوده است]».

۲-۳. تحلیل فقره «وَ أَنْ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ»

جمله «وَ أَنْ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ» از جهت نحوی عطف بر فقره «أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ» است. مضمون این فقره حاکی از آن است که خداوند هیچ‌گاه اجازه نمی‌دهد حيله خائنان به نتیجه‌ای برسد که از خیانت خود انتظار دارند (طباطبایی، ۱۳۸۰، ج ۱۱، ص ۱۹۷). با توجه به انتساب یک مطلب (عدم هدایت حيله خائنان) به خداوند به صورت مطلق در قالب جمله اسمیه، این فقره در بردارنده یکی از سنت‌های خداوند است. بنابراین، یوسف (ع) در این فقره یکی از سنت‌های الهی را به پادشاه گوشزد می‌کند. قرارگرفتن این سنت به دنبال جمله «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...» نشان می‌دهد که گویا یوسف (ع) در صدد تعلیل عدم خیانت خود است: «من به پادشاه خیانت نکردم؛ چون خداوند حيله خائنان را هدایت نمی‌کند». بر این اساس، اگر یوسف (ع) به دنبال رفع اتهام از خود بود، دو سؤال مطرح می‌شود:

سؤال اول: چرا این فقره را به صورت جزئی بیان نکرد. به عنوان مثال: «آن [جلسه] برای این بود که پادشاه بداند که من به او در پنهانی خیانت نکردم؛ چون خداوند اجازه نمی‌دهد کید خائنان به نتیجه برسد؟»

سؤال دوم: چرا جمله دوم را به صورت استینافه بیانی (دال بر تعلیل مطلب گذشته (نفتازانی، ۱۴۱۱، ص ۱۵۱) به این شکل ابراز نکرد: «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ... إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي...»؟

جواب این دو سؤال در این نکته نهفته است که آن حضرت فقط در صدد تعلیل عدم خیانت خود نبود، بلکه حداقل در پی رسیدن به سه هدف بود:

هدف اول: علت خیانت نکردن خود را به پادشاه اعلام کند. این اعلام علاوه بر اینکه تأکیدی بر عدم خیانت خود بود، می‌توانست به پادشاه بفهماند، کسی که در پنهانی به او خیانت نمی‌کند، قطعاً به چیز دیگری خیانت نمی‌کند. بدین ترتیب، چنین کسی سزاوار

است که بر جان و مال و عرض مردم امین شود. گویا آن حضرت قصد داشت با روشن کردن این امتیاز، زمینه را به گونه‌ای فراهم کند که زمان ملاقات با پادشاه از او درخواست کند که او را سرپرست خزینه‌های دولتی قرار دهد (نک: طباطبایی، ۱۳۸۰، ج ۱۱، ص ۱۹۷). این مطلب با چینش آیات در سوره یوسف هماهنگ است؛ زیرا در این سوره قبل از اینکه یوسف (ع) پیشنهاد سرپرستی خزینه‌ها را اعلام کند، پادشاه وی را امین خود معرفی کرد: ﴿وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ اَسْتَخْلِصُهُ لِنَفْسِي فَلَمَّا كَلَّمَهُ قَالَ اِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ اَمِينٌ* قَالَ اَجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْاَرْضِ اِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ﴾ (یوسف: ۵۴-۵۵). این چینش گویای آن است که امین بودن (خائن نبودن) یوسف (ع) برای پادشاه کاملاً اثبات شده بود. فضای داستان نشان می‌دهد، تنها عامل این اثبات، عملکرد یوسف (ع) همراه با استدلال وی برای عدم خیانت است. ناگفته نماند، توجه به همین نکته هم می‌تواند سهم مهمی در معرفی آن حضرت به عنوان گوینده و بازگشت ضمیر فاعلی به پادشاه داشته باشد.

هدف دوّم: علت رسوا شدن زنان و نرسیدن آنان به هدف‌هایشان را به پادشاه یادآوری کند تا وی بداند که هیچ خائنی هیچ وقت به نتیجه‌ای نمی‌رسد که از خیانت خود انتظار دارد و سرانجام رسوا می‌شود. بهترین نمونه عملی این سنت، خیانت زنان مصر است. اگر قرار بود خائن به نتیجه دلخواه خود برسد، نباید زنان مصر با وجود کمیت زیاد عددی، شیفتگی غیرقابل توصیف و دارا بودن مکر و حيله رسوا می‌شدند، اما به خاطر عدم هدایت خداوند رسوا شدند. روشن است، با اثبات این مطلب اتهام ناپاکی جنسی از آن حضرت هم برطرف می‌شود.

هدف سوّم: لازمه دو هدف پیش آن است که یوسف (ع) به صورت عملی پروردگار خود را به پادشاه معرفی می‌کند؛ گویا آن حضرت به پادشاه اعلام کرد که پروردگارم اجازه نمی‌دهد که بنده‌اش توسط کید خائنان ضربه ببیند، هر چند کید آنان مثل کید زنان قوی باشد.

۳-۳. تحلیل فقره «وَمَا أُبْرِي نَفْسِي اِنَّ النَّفْسَ لَامَّارَةٌ بِالسُّوءِ اِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي اِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ»

تبرئه در عبارت «وَمَا أُبْرِي نَفْسِي» به معنای پاک کردن و زدودن شی است از چیزی که همراه آن باشد (طوسی، بی تا، ج ۶، ص ۱۵۵). از نظر برخی دانشمندان لغت، این ماده به معنای پیراسته دانستن خود از عیوب و نواقص در عمل یا قول و ادعاست (مصطفوی، ۱۳۸۰، ج ۱۲، ص ۶۳). بنابراین، می‌توان این فقره را اینگونه معنا کرد: «من خودم را از عیوب و نواقص پاک نمی‌دانم.» دلیل ابراز این مطلب توسط یوسف (ع) را در چند نکته می‌توان پیدا کرد:

اول: بنابر مطالب گذشته روشن شد که مخاطب اصلی این جملات کسی جز پادشاه نیست؛

دوّم: پیش‌تر ثابت شد که در فضای دربار آلودگی‌های جنسی امر رایجی بود؛

سوّم: غریزه جنسی بدون شک قوی‌ترین یا یکی از قوی‌ترین غرایز در انسان به خصوص جوانان است؛

چهارم: در مجلس بازجویی زنان برای پادشاه ثابت شد^۱ که زنان زیادی در اوج شیفتگی با حيله به دنبال کام‌جویی از یوسف (ع) بودند، اما با این حال، آن حضرت تسلیم خواسته آنان نشد به گونه‌ای که در نهایت حاضر به پذیرش زندان شد. با این اوصاف، این سؤال پیش می‌آید که چگونه انسانی مانند یوسف (ع) توانسته است، خودش را حفظ کند؟ بر همین اساس، آن حضرت در این آیه توهم غیربشر بودن را از خود می‌زداید و تأکید می‌کند که طبع او همانند افراد بشر دارای نفس امّاره است و تنها با استعانت از رسالت الهی و تقوا بود که از نفس امّاره رهایی پیدا کرد (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۵، صص ۲۱۸-۲۱۹). برخی مفسران نیز شائبه استقلال یوسف (ع) در رهایی از دام زنان را علت بیان این فقرات دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۳۸۰، ج ۱۱، ص ۱۹۸). از این رو با این جملات، آن حضرت

۱. این فرض در صورتی است که یوسف (ع) این آیات را بعد از مجلس سوال از زنان در زندان فرموده باشند. اگر این جملات در زندان در همان دیدار اول با فرستاده پادشاه بیان شده باشند، در این صورت باید جمله به این نحو تغییر کند: «در مجلس سوال از زنان برای پادشاه ثابت می‌شد.»

هرگونه استقلال خود در این زمینه را نفی کرد.

بنابراین، توجه به این توضیحات و مطالب ارائه شده پیرامون «وجود هوای نفس و نفس اماره در انبیاء»، ثابت می شود که انتساب این جملات به یوسف (ع)، نه تنها مانعی ندارد، بلکه کاملاً با ظاهر آیات هماهنگ است. البته، از نظر برخی مفسران اگر این دو آیه منسوب به یوسف (ع) باشند، نوعی تضاد و تناقض به وجود می آید؛ زیرا از یک سو، آن حضرت هرگونه خیانتی را به عزیز مصر نفی می کند و از سوی دیگر، با آنکه نفس سرکش به بدی ها دستور می دهد، خود را تبرئه نمی کند. این سخن را کسی باید بگوید که لغزشی هر چند کوچک از وی سر زده باشد؛ در حالی که روشن است، یوسف (ع) هیچ لغزشی نداشت (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۳۴۳). در بررسی این دیدگاه اشاره به چند نکته ضروری است:

اولاً: انتساب این جملات به یوسف (ع) و مخاطب بودن پادشاه براساس مطالب این نوشتار امر مسلمی است، اما بازگشت محتوای جملات به عزیز مصر [مخاطب بودن عزیز مصر] با اشکالات زیادی مواجه است؛

ثانیاً: بر فرض بازگشت محتوای این جملات به عزیز مصر، اگر این جملات به تنهایی و بدون توجه به حوادث قبل و بعد آن مد نظر قرار گیرند، تناقض مورد اشاره تا حدودی قابل تصور است، اما نباید فراموش کرد که این جملات یا در زندان در ملاقات اول یا بعد از مجلس بازجویی زنان بیان شده اند. با در نظر گرفتن این زمان، اصولاً جایی برای این تناقض باقی نمی ماند؛ زیرا بعد یا قبل از بیان این جملات، همسر عزیز همراه با زنان زیادی به پاکی یوسف (ع) شهادت می دادند و قضیه برای همه کشف شد. از این رو، بعد از مجلس سؤال از زنان به صورت جدی این سؤال مطرح می شود که یوسف (ع) واقعاً با چه قدرتی توانسته است، تسلیم این زنان نشود؟ به همین جهت، این جملات به خوبی جواب این سؤال را روشن می کرد.

نتیجه گیری

در این نوشتار ثابت شد:

۱. بازگرداندن ضمیر فاعلی در عبارت «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...» به عزیز مصر امکان ندارد؛ زیرا وی از عدم خیانت یوسف (ع) و عدم موفقیت همسرش در خیانت اطلاع داشت؛ اگر هم اطلاع نداشت، با توجه به عادی بودن دوستی زنان متأهل درباری با مردان، اطلاع رسانی به وی فایده ای نداشت.
۲. با توجه به عدم امکان کتمان حقیقت برای همسر عزیز در مجلس بازجویی زنان، انتساب آیه «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...» به وی امکان ندارد.
۳. غالب محققان با توجه به فضای داستان مصداق خیانت در فقره «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...» را «خیانت جنسی» دانسته اند، اما با توجه به عدم امکان پای بندی به این مصداق، با توجه به قرائن دیگری می توان «خیانت در امور حکومتی» را مصداق آن دانست.
۴. اگر گوینده جمله «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...» حضرت یوسف (ع) باشد، این جمله در مرتبه اول ملاقات با فرستاده پادشاه یا بعد از مجلس بازجویی زنان ابراز شده است.
۵. هدف یوسف (ع) از پیشنهاد تشکیل مجلس بازجویی زنان، علاوه بر اثبات برائت خود، می تواند زمینه سازی برای معرفی خداوند باشد.
۶. با توجه به نکات قبل به نظر می رسد، بتوان ضمن انتساب آیه «ذَلِكَ لِيَعْلَمَ...» به یوسف (ع) و بازگرداندن ضمیر فاعلی آن به پادشاه، آیه را چنین معنا کرد: «آن [پیشنهاد تشکیل جلسه برای بازجویی زنان] برای این بود که (پادشاه) بداند من به او [در امور حکومتی] خیانتی نکرده ام [که به خاطر آن زندانی شوم؛ بلکه زندانی شدن من حاصل یک فتنه زنانه بوده است].»

۷. این ترجمه علاوه بر هماهنگی با ظاهر آیات، نکات مثبت دیگری را هم در پی دارد که عبارتند از: «برائت یوسف(ع) از جرائم ضدحکومتی»، «فراهم شدن زمینه برای پذیرش مناصب حکومتی برای یوسف(ع)»، «اثبات پاکدامنی یوسف(ع)»، «معرفی خداوند به پادشاه»، «اثبات قدرت خداوند در دفاع از بندگان خود».

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
 آربری، آرتور جان. (بی‌تا). ترجمه قرآن. بی‌نا.
 آلوسی، محمود. (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. دار الکتب العلمیه.
 ابن جوزی، ابوالفرج. (۱۴۲۲). زاد المسیر فی علم التفسیر. دار الکتب العربیه.
 ابن عربی، محمد. (بی‌تا). احکام القرآن. دار المعرفه.
 ابن کثیر، اسماعیل. (۱۹۹۷). التفسیر القرآن العظیم. دار الکتب العلمیه.
 ابوحیان، محمد. (۱۴۲۰). البحر المحیط فی التفسیر. دار الفکر.
 اسماعیلی، داوود و حاجی اسماعیلی، محمدرضا. (۱۳۹۷). بررسی پیوست یا گسست معنایی در تفسیر آیات ۵۰ تا ۵۴ سوره یوسف. مطالعات تفسیری، ۲۹(۲)، پیاپی: ۳۴، ۹۷-۱۱۲. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22287256.1397.9.34.6.2>
 بابایی، علی اکبر؛ عزیزی کیا، غلامعلی؛ روحانی راد، مجتبی و رجبی، محمود. (۱۳۸۷). روش‌شناسی تفسیر قرآن. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه - سمت. بغوی، حسین. (۱۴۲۰). معالم التنزیل فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربیه.
 بلخی، مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳). تفسیر مقاتل بن سلیمان. دار احیاء التراث العربیه.
 بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸). أنوار التنزیل و أسرار التأویل. دار احیاء التراث العربیه.
 پاینده، ابوالقاسم. (بی‌تا). ترجمه قرآن. جاویدان.
 تجری، ابوالقاسم. (۱۳۸۰). روش تفسیر تشریحی. عصمت.
 تفتازانی، سعدالدین. (۱۴۱۱). مختصر المعانی. دار الفکر.
 درویش، محیی‌الدین. (۱۴۱۵). اعراب القرآن و بیانه. دار الإرشاد.
 دیاری بیدگلی، محمدتقی و حاجی شاه‌کرمی، فرشته. (۱۳۹۳). پژوهشی تطبیقی در آیات ۵۲ و ۵۳ سوره یوسف(ع) در تفاسیر فریقین. دوفصلنامه قرآن در آینه پژوهش، ۱(۱)، ۱۳-۲۷.
 راد، علی. (۱۳۹۶). گوینده و تناسب آیات «أَنِّي لَمَّ أَكْخُهُ بِالْغَيْبِ... وَمَا أُبْرِي نَفْسِي...» در تفاسیر امامیه. فصلنامه مطالعات تفسیری، ۸(۲)، پیاپی: ۳۰، ۹۱-۱۱۰. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22287256.1396.8.30.6.7>
 راغب‌اصفهانیه، حسین. (۱۴۱۲). المفردات فی غریب القرآن. الدار الشامیه.
 رحیم‌پور ازغدی، طاهره و سیدموسوی، حسین. (۱۳۹۷). رمزگشایی ضمائر فاعلی و مفعولی فعل «لَمَّ أَكْخُهُ» در آیه پنجاه و دوم سوره یوسف. رهیافت‌های در علوم قرآن و حدیث، ۵۰(۲)، پیاپی: ۱۰۱، ۹-۲۹. <https://doi.org/10.22067/naqhs.v50i2.43594>
 سیوطی، جلال‌الدین. (۱۴۰۴). الدر المنثور فی تفسیر المأثور. کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
 شاکر، محمد حمید. (۱۹۸۲). ترجمه قرآن. بی‌نا.
 صالحی نجف‌آبادی، نعمت‌الله. (۱۳۸۹). جمال انسانیت یا تفسیر سوره یوسف. امید فردا.
 صدوق، محمد. (۱۳۷۸). عیون أخبار الرضا. جهان.
 طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۸۰). المیزان فی تفسیر القرآن. دارالکتب الاسلامیه.
 طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.
 طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربیه.
 طبیب، عبدالحسین. (۱۳۷۸). اطبیب البیان فی تفسیر القرآن. اسلام.
 عاملی، ابراهیم. (۱۳۶۰). تفسیر عاملی. انتشارات صدوق.

- عروسی حویزی، عبد علی. (۱۴۱۵). نور الثقلین. اسماعیلیان.
 فخرالدین رازی، محمد. (۱۴۲۰). مفاتیح الغیب. دار احیاء التراث العربی.
 قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴). تفسیر القمی. دار الکتاب.
 مترجم مجهول قرن دهم. (۱۳۸۴). ترجمه قرآن. بی نا.
 مدرسی، محمدتقی. (۱۴۱۹). من هدی القرآن. دار محبی الحسین.
 مصطفوی، حسن. (۱۳۶۵). التحقیق فی کلمات القرآن. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
 مصطفوی، حسن. (۱۳۸۰). تفسیر روشن. مرکز نشر کتاب.
 معرفت، محمدهادی. (۱۹۹۷). التفسیر و المفسرون. الجامعة الرضویة.
 مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دار الکتب الاسلامیة.

References

Holy Qur'an

- Aamili, Ibrahim. (1981). *Aamili Interpretation of the Qur'an*. Saduq Publications. [In Persian]
 Abu Hayyan, Muhammad. (1999). *Al-Bahr al-Muhit fi al-Tafsir*. Dar al-Fikr. [In Arabic]
 Alusi, Mahmoud. (1994). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-'Azim*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
 Anonymous translator, 10th century (2005). *Translation of the Qur'an*. n.p. [In Persian]
 Arberry, Arthur John. (n.d.). *The Qur'an Interpreted*. n.p. [In English]
 Aroosi-Hoveizi, Abd-Ali. (1994). *Nur al-Thaqalayn*. Esmaeilian. [In Arabic]
 Babaei, Ali Akbar, Azizi-Kia, Gholamali, Rohanirad, Mojtaba, & Rajabi, Mahmoud. (2008). *Methodology for interpretation of Qur'an*. Research Institute of Hozwah and University and Samt. [In Persian]
 Baghawi, Hossein. (1999). *Ma'alim al-Tanzil fi Tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
 Balkhi, Muqatil ibn Sulaiman. (2002). *Tafsir Maqatil ibn Sulaiman*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
 Baydawi, Abdullah ibn Umar. (1997). *Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
 Darvish, Muhyi al-Din. (1994). *I'rab al-Qur'an wa Bayanahu*. Dar al-Irshad. [In Arabic]
 Diary Bidgoli, Mohammad Taghi, & Haji Shah Karami, Fereshteh. (2015). "A Comparative Research in the Verses 52 & 53 of Sura Yusuf (pbuh) in Shiite and Sunni Commentaries". *Research in Narrative Interpretation of Qur'an*, 1(1), 1-30. [In Persian]
 Esmaeili, Davoud, & Haji Esmaeili, Mohammadreza. (2018). "An Exegetic Study on Semantic Conjunction or Disjunction in the Verses 50 to 54 of the Chapter Joseph (pbuh)". *Commentary Studies*, 9(2), 97-112. [In Persian] <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22287256.1397.9.34.6.2>
 Fakh al-Din Razi, Muhammad. (1999). *Mafatih al-Ghaib*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
 Ibn Arabi, Muhammad. (n.d.). *Ahkam al-Quran*. Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]
 Ibn Juzy, Abu al-Faraj. (2001). *Zad al-Masir fi 'Ilm al-Tafsir*. Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]
 Ibn Kathir, Esmaeil. (1997). *Tafsir al-Qur'an al-'Azim*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
 Ma'rafat, Mohammad Hadi. (1997). *Al-Tafsir wa al-Mufasssirun*. Al-Jami'ah al-Radawiyah. [In Arabic]
 Makarem Shirazi, Nasser. (1995). *Nemuneh interpretation*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]
 Modarresi, Mohammad Taghi. (1998). *Min Huda al-Qur'an*. Dar Muhibi al-Hossein. [In Arabic]
 Mostafavi, Hassan. (1986). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an*. Bongah Tarjomeh va Nashr Ketab. [In Arabic]
 Mostafavi, Hassan. (2001). *Roshan Interpretation*. Markaz Nashr Ketab. [In Persian]
 Payandeh, Abu al-Qasim. (n.d.). *Translation of the Qur'an*. Javidan.
 Qomi, Ali ibn Ibrahim. (1983). *Qomi Interpretation*. Dar al-Kitab. [In Arabic]
 Rad, Ali. (2017). "The Speaker and the Coherence of the Verses 'Anni lam akhunu bil-ghaib... wa ma ubari'u nafsi...' in Shi'a Interpretations". *Commentary Studies*. 8(2), 91-110. [In Persian] <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22287256.1396.8.30.6.7>
 Raghbi Isfahani, Hossein. (1991). *Al-Mufaradat fi Gharib al-Qur'an*. Al-Dar al-Shamiyya. [In Arabic]
 Rahimpour Azqadi, Tahereh, & Sayyid Musavi, Sayyid Husayn. (2019). "Decoding the Subjective and Objective Pronouns of the Verb lam akhunu in Verse 52 of Sūrat Yūsuf". *Quran and Hadith Studies*. 50(2), 9-29. [In Persian] <https://doi.org/10.22067/naqhs.v50i2.43594>
 Saduq, Muhammad. (2000). *Uyūn Akhbar al-Rizā*. Jahan. [In Arabic]
 Salehi Najfabadi, Ne'matullah. (2010). *The Beauty of Humanity or the Interpretation of the Chapter Joseph*.

- Omide Farda. [In Persian]
- Shakir, Muhammad Hamid. (1982). *Translation of the Qur'an*. n.p. [In English]
- Suyuti, Jalal al-Din. (1983). *Al-Durr al-Manthur fi Tafsir al-Ma'thur*. Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic]
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Naser Khosrow. [In Arabic]
- Tabatabaei, Mohammad Hossein. (2001). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Taftazani, Saad al-Din. (1990). *Mukhtasar al-Ma'ani*. Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Tajari, Abu al-Qasim. (1991). *The Method of Analytical Interpretation*. Esmat.
- Tayyeb, Abdul-Hussein. (1999). *Atyab al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Islam. [In Persian]
- Tusi, Muhammad ibn Hasan. (n.d.). *Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]